

Sociologie vznikla jako jeden z vedlejších produktů makrosociální transformace, kterou dnes interpretujeme jako zánik tradičních struktur a zrod moderního světa. Sociologie vznikla ze snahy pochopit tento bezprecedentní proces, popsat jeho bezprostřední důsledky a pokud možno předpovědět jeho důsledky vzdálenější. Sociologie vznikla také možná trochu z údivu nad tím, co všechno se může začít dít, když se lidé rozhodnou vzít svůj osud do svých vlastních rukou.

Sociologové snadno zapomínají, za jakých historických okolností se jejich disciplína ustavila. Snaží se zkoumat výhradně jen přítomnost a tvrdošíjně tak činí již 150 let. Některé směry ve snaze dosáhnout maximální exaktnosti abstrahují nejen od historie, ale poněkud paradoxně i od všeho, co by mohlo příliš připomínat pouhou společnost. Tak vznikají jejich „komplexní, homeostatické, adaptabilní systémy s přísnou recipitou vkladů univerzalistického centra a specifických funkčních podsystémů“.

Sociologie o sobě dlouho pěstovala mýtus, podle něhož vznikla tak pozdě proto, že se zabývá zkoumáním nejkomplexnějších a nejsložitějších vrstev reality. Složitost její vlastní terminologie má tuto komplexnost nezasvěceným alespoň naznačit. Ve skutečnosti vznikla s takovým zpožděním oproti renomovaným vědám přírodním především proto, že se prostě nemohla ustavit dříve, než vznikly problémy, které chce řešit. Pád tradičních stavovských struktur, tradičního typu legitimacy, tradičních způsobů interpretace světa, tradičních forem sociální kontroly, všech tradičních opor, které byly pevné natolik, že začaly stagnovat, uvolnil prostor pro vznik struktur nových, jež byly naopak pružné natolik, že se mohly kdykoliv zvrátit v anomický chaos. Zachovat nové pořádky tím, že se jim propůjčí stabilita pořádků starých, to byl dějinný úkol, který inspiroval klasiky sociologie.

Od samého počátku byli vedeni přesvědčením, že tento úkol lze splnit pouze za předpokladu, že staré náboženské a filozofické interpretace skutečnosti budou nahrazeny pozitivním výkladem vědy. Jedním z přirozených požadavků takového postupu bylo rozbití všech nevědeckých mýtů o povaze společnosti. Rozbití starých mýtů však samo o sobě ještě nevyklučuje vznik mýtů nových.

Cílem této stati je upozornit na existenci určitých prvků tradovaných v sociologickém myšlení, které vykazují znaky ne nepodobné mytickým výkladům reality. Mýtus obecně přitom chápeme jako takový pokus o výklad reality, který předpokládá ztrátu paměti o reálné minulosti a současně se snaží komplexně a bezrozporně vyložit jednotlivé aspekty přítomnosti tak, aby tvořily ucelený a věrohodný systém. Přitom právě ztráta historické paměti nutí vykládat přítomnost na základě svérázné kombinace logiky a fantazie. Klasický mýtus podřizoval logiku fantazii, mýtus vědecký postupuje opačně. V obou případech je však skutečná minulost prakticky zapomenuta a tím je deformováno rovněž poznání přítomnosti.

Moderní sociologie, která přišla s programem bořit staré mýty o povaze společnosti a která tak snadno zapomíná, jaké byly historické okolnosti jejího vlastního zrodu, má vhodné

předpoklady k tomu, vytvářet mýty nové. Pokusíme se to dokumentovat na příkladu teorie sociálních rolí a na principu takzvaného konstruování sociální reality. Domníváme se, že v obou případech sociologické myšlení operuje ne nepodobně tomu, jak postupovalo myšlení tvůrců mýtů, kteří se při neznalosti skutečné minulosti snažili komplexně vyložit přítomnost.

Teorie sociálních rolí i princip konstruování sociální reality v minulosti sehrály a také dnes sehrávají významnou úlohu ve snaze sociologů překlenout existující dvoutokolejnost své disciplíny, překonat její rozdělení na mikrosociologii a makrosociologii. Požadavek překlenout rozdělení sociologie je dávnějšího data, v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let však výrazně sílí.¹⁾ Opakovaná snaha uvést na nějakého společného jmenovatele mikro- a makrosociální pohled na dění ve společnosti je živena jednak impulsy vycházejícími ze současného stavu samotné sociologie, jednak charakterem praktického života žitého členy společnosti, tedy i sociology.

Teoretické impulsy jsou zřejmé. V dnešní sociologii existuje jisté dvojvládí. Slabiny pozitivistických koncepcí, včetně strukturního funkcionalismu, usnadnily vzestup řadě proudů interpretativní sociologie. Fenomenologové, interakcionisté, etnometodologové a stoupenci směrů příbuzných v průběhu šedesátých let téměř zcela ovládli oblast mikrosociologie a odtud vykročili na cestu zkoumání formálních organizací.²⁾

Nejužívanějšími nástroji zkoumání mezilidské interakce se stávají kategorie fenomenologické provenience, popřípadě dramaturgické odrůdy symbolického interakcionismu. Sociologie je stále více chápána jako zkoumání každodenních setkávání individuálních aktérů, kteří v procesu permanentního vyjednávání stále znovu, minutu po minutě, konstruují a opět rekonstruují vzájemně přijatelnou podobu sociální reality.

Nesporná novost a originalnost, ale i určitá módnost podporovaly rozhodný nástup interpretativních sociologů, k němuž dochází zejména v průběhu šedesátých a sedmdesátých let. Výraznost a jiskřivost (místy i určitá teatrálnost) interpretativních sociologií zatlačily do jistého přitímní analýzy fungování makrostruktur vedené často z pozic blízkých odmítanému funkcionalismu. Trpělivé, pečlivé, ale poněkud málo atraktivní studium fungování velkých formálních organizací mohlo stěží oslnit nápadité konstruktéry najednou tak překvapivě vzrušující každodennosti. Funkcionalismus se snažil o odvetu alespoň tím, že pomocí jednoho z nejcharakterističtějších produktů své myšlenkové tradice – teorie sociálních rolí – podnikal soustředěné výpady do světa malých skupin a pokoušel se, s jejich pomocí analyzovat především i těch nejintimnějších mezilidských vztahů.

Rozpolcenost sociologie přijímaná zpočátku s jistou rezignací poměrně věrně odrážela dvě nápadně odlišné stránky života lidí v moderní společnosti. Bok po boku zde koexistuje svět relativní nutnosti a svět relativní svobody. Mezi nimi téměř každý člen společnosti neustále osciluje ve svém denním, týdenním i ročním cyklu. Na jednom pólu je tu oblast nezávazných setkávání a individuálně preferovaných aktivit realizovatelných ve sféře volného času, na pólu

¹⁾ Anglický sociolog Anthony Giddens zamýšlí skloubit mikrosociální a makrosociální aspekty života společnosti pomocí teorie duality struktur, která vysvětluje, jakým způsobem jsou obecné struktury pravidel všeho druhu aktivovány prostřednictvím každodenní činnosti běžných aktérů [Giddens 1976].

Ve Francii sleduje podobné cíle jinými prostředky Alain Touraine ve svém výkladu fungování „systémů historického jednání“ [Touraine 1973] i Pierre Bourdieu v úvahách o fungování habitů [Bourdieu 1980].

Ze Spojených států přišla zatím nejradikálnější výzva v tomto směru od Randalla Collinse [Collins 1981]. Z pozic neofunkcionalismu se snaží tentýž úkol řešit Jeffrey C. Alexander [Alexander 1984].

²⁾ Ze škol pozitivistické tradice jim dokázala čelit pouze teorie sociální směny, i ta však utrpěla v konfrontaci četné ztráty. Viz například Collinsovu kritiku Homanse [Collins 1981].

opačném je pak činnost praktikovaná ve světě formálních organizací a regulovaná pravidly a sankcemi podepřenými nutností ekonomické a mocenské reprodukce společnosti.

Zdá se, jako by pracnost, závaznost, střídmost, důkladnost a zároveň i jistá bezbarvosť stylu teoretiků organizací přímo souvisela s běžnou percepcí této méně atraktivní části moderního světa, zatímco nápaditosť, volnosť, nekonvenčnost, ale i jistá vyzývavosť interpretativních sociológů jako by nesla v sobě něco z nezávaznosti a představivosti neformálního světa voľnočasových aktivit. Stačí prolistovat některou z funkcionálně zaměřených příruček uvádějících do problematiky teorie organizace a poté se začíst do některé z Goffmanových studií, abychom si uvědomili, mezi jak rozdílnými světy se většina z nás disciplinovaně a rutinně pohybuje.

Sociologie se však přese všechno nehodlá smířit s tím, že by ji vnitřní rozrůzněnosť sociálního světa měla poznamenat v podobě nespojitosti její vlastní teorie a nejednotnosti jejích přístupů. V tvrdošíjně snaze vyrovnat se domnělé systematičnosti a univerzálnosti přírodních věd, snaží se sociologie překlenout alespoň v teorii to, co zůstává, i přes sliby různých ideologií a přes předsevzetí politických hnutí, nápadně rozděleno v praktickém životě.

Právě ze snahy propojit alespoň v teorii to, co v realitě zůstává rozděleno, vznikly dva mýty, které moderní sociologie počítá mezi základní inventář své vědecké výbavy. Jak již bylo naznačeno, jedná se o mýtus spjatý s teorií sociální role a mýtus spojený s principem sociálního konstruování reality.³⁾

Co nás opravňuje k tomu, vyjadřovat se o obou široce uznávaných koncepcích jako o mýtech? Pouze to, že vykazují znaky, jež jsou v mnohém podobny těm, které jsou přítomny u mýtů klasických. Pokusíme se ukázat, že vycházejí z téhož zdroje jako mýty nevědecké, a sice ze ztráty paměti o tom, co bylo na počátku doprovázené snahou komplexně vysvětlit to, co se odehrává v přítomnosti.

Sociologie snadno zapomíná na okolnosti svého vzniku. Přitom je dosud těmito převratnými sociálními změnami poznamenána více, než si sama zpravidla připouští. Právě teorii sociálních rolí a koncepci konstruování reality lze zkoumat jako formalizovaný odraz jistých konkrétních sociálních procesů, které se odehrály právě na rozhraní doby tradiční a éry moderního věku. Prostřednictvím těchto koncepcí sociologie v sobě nese vzpomínku na to, co „bylo na počátku“, aniž by si toho byla zvlášť vědoma. Proměnila tyto relikty v nástroj své domněle zcela ahistorické analýzy, podsunula jim však přitom svou vlastní logiku a vdechla vlastní fantazii, čímž se způsob jejího výkladu skutečnosti přiblížil tomu způsobu, s nímž pracují tradiční, předvědecké mytologie.

Máme-li se pokusit zachytit podrobněji, jakým způsobem a s jakými důsledky se obě vzpomenuté koncepce v moderní sociologii uplatňují, je nutno vyjít z proměn, jimiž prošla samotná sociální realita. Zaměříme se přitom pouze na oblasti představující krajní póly na škále formálnosti a strukturovanosti mezilidských interakcí. Na jedné straně je to oblast pracovní činnosti a dalších aktivit souvisejících s materiální, mocenskou a sociální reprodukcí společnosti, na straně druhé nám půjde o jev běžného setkávání lidí zcela vně formálních organizačních struktur.

V obou zmíněných oblastech došlo při přechodu od společnosti tradiční ke společnosti

³⁾ Jak snad bude patrné z následujícího výkladu, netvrdí se, že koncepce sociálních rolí nemá žádný racionální základ, ani se nepopírá úloha „konstruování reality“ v jistých typech sociálních vztahů. Tvrdí se pouze, že ten díl adekvátnosti, který je v obou teoriích přítomen, je silně znehodnocen, jakmile se jedné či druhé koncepcí použije pro vysvětlení charakteru sociální reality vůbec. Ani teorie sociálních rolí, ani koncepce konstruování reality se nemůže stát společným jmenovatelem mikrosociologie a makrosociologie, aniž by to vedlo k závažnému zkresení povahy sociální reality.

moderní k výrazným posunům, došlo ke změnám, které měly v jistém smyslu protichůdný charakter.

Způsob organizace práce, ale též způsob organizace správy, vojenství a dalších „reprodukčních nezbytností“ se při tomto přechodu výrazně institucionalizoval. V agrárních společnostech byla organizace práce určována jednak rytmem přírody, jednak víceméně nesystematickými zásahy vrchnosti, která sledovala své vlastní potřeby a cíle. Ty mohly být vzhledem k výrobcům epizodicky velmi kruté, nijak však nesouvisely s charakterem a organizací samotné výroby.⁴⁾

V rámci rozmarů přírody i rozmarů vrchnosti měl konkrétní pracovník poměrnou volnost ohledně tempa práce, pracovní doby, stylu práce. Relativně nízká míra dělby práce ve srovnání s moderní společností ponechávala bezprostředním výrobcům míru volnosti stěží představitelnou v situaci, kdy úzká kooperace svazuje činnost každého jednotlivce s požadavky fungování celého výrobního (ale též správního, vojenského) celku. V tradičních společnostech zcela běžné spojení místa pracoviště s místem bydliště i prolínání času práce s časem mimopracovním jen podporovalo relativní nevymezenost podmínek práce. Výjimkou nebyla ani kombinace výrobních a správních činností u téže osoby, prolínala se mnohdy činnost rolnická a řemeslnická, zvláště úzká byla svázanost námořního obchodování, pirátství a válčení.

Teprve nástup industrializace přinesl nesrovnatelně přísnější institucionalizaci práce. Zbavení bezprostředních výrobců jejich výrobních prostředků a jejich následné soustředění do továren bylo spojeno s explicitním vymezením práv a povinností každého pracovníka.⁵⁾ Podobným procesem prošla také správní a vojenská činnost, navíc s podobnými důsledky pro úředníky soustředěné v kancelářích a pro vojáky soustředěné v kasárnách. Ve všech případech si vynutila nová organizace pracovní (respektive správní či vojenské) činnosti zavedení nových pravidel, která s dosud nezvyklou jednoznačností a důrazem upravovala mimo jiné vzájemné vztahy nadřízených a podřízených různých stupňů, jakož i vztahy mezi kolegy.

Jinými slovy, každému pracovníkovi byla od nynějška přidělena přesně vymezená role. Na jejím plnění závisel právě tak chod manufaktury či továrny, jako činnost úřadu či akceschopnost armády. V této situaci nebylo již důležité, co kdo konkrétně dělá, co vyrábí, o čem rozhoduje, proti komu právě válčí. Zásadní význam pro chod celého podniku, úřadu či jednotky mělo pouze to, chová-li se tak, jak je to od něj očekáváno. Formální požadavek respektování role zcela převládl nad konkrétní náplní práce, zajištění součinnosti bylo v jistém smyslu pro chod podniku důležitější než to, co se právě vyrábí. Sortiment lze snadno změnit, s nedisciplinovanými pracovníky však nelze vyrábět žádný sortiment.

Je přirozené, že zavedení disciplíny, tedy respektování očekávání adresovaných držitelů každé pozice v organizacích výrobních, správních i vojenských, se stalo nezbytným právě v situaci, kdy se v důsledku rozrůstání státní moci vytrácela dosavadní přehlednost sociálních vztahů.

Přesnějším vymezením toho, co se po formální stránce očekává od držitele každé sociální pozice, byly vytvořeny předpoklady pro účinnější dohled nad lidmi činnými v kterékoli sféře zajišťující reprodukční nezbytnosti (státního) systému. Bez zvýšeného dohledu by bylo

⁴⁾ Blíže o tom Giddens, který hovoří o zásadní rozdílnosti třídně rozdělených společností a společností třídních a o odlišném charakteru vykořisťování v nich [Giddens 1981].

⁵⁾ S. Pollard v práci „The Genesis of Modern Management“ [1965] konstatuje, že rozšíření továren, tedy pracovišť oddělených od domovů, bylo spíše důsledkem snahy zajistit zvýšenou disciplínu dělníků než důsledkem prostého technického pokroku [Giddens, 1987 : 175].

obtížné zajistit dostatečné zdroje pro potřebu permanentní mocenské konfrontace mezi sousedními rodícími se státy novověku.⁶⁾

Soubor očekávání jednoznačně směřovaných právě k držiteli určité pozice získává svůj význam v situaci, kdy existuje potřeba sladit činnost většího počtu lidí pod kontrolou jediného, často navíc vzdáleného centra. V tomto smyslu byla instituce sociálních rolí zbytečná v pospolitostech nezasažených industrializací a nepodřízených státní centralizaci, činnost každého člena zde byla méně specializovaná, byla pouhou reprodukcí činnosti předků a především – byla v každém okamžiku korigovatelná podle momentální situace a momentálních potřeb zúčastněných. Dozor nad touto činností byl vykonáván prostřednictvím samotného pána či jeho úředníků, vždy však konkrétních osob disponujících prostředky donucení. To, spolu se zvykovými normami, zcela postačovalo k řízení běžné činnosti. Neexistovala ještě nutnost zavádět předpisy rolí, které mají garantovat realizaci očekávaných výkonů i při absenci dohlížitelů.

Člen takové pospolitosti byl oproti řadovému obyvateli národního státu méně sám sebou v tom smyslu, že žil kolektivním způsobem života, který neznal vyhraněný kult individualismu. Byl však na druhé straně více sám sebou, neboť nebyl nucen přizpůsobovat se podle momentální potřeby tlaku různých formálních rolí s jejich odlišujícím potenciálem. Neexistovala ještě společenská potřeba formovat člověka – držitele jisté pozice více či méně významné pro reprodukci celku – do univerzální podoby stejně závazné pro všechny držitele srovnatelných pozic. Tato potřeba vzniká teprve s nutností dohledu nad komplexní organizací, dohledu vykonávaného z jediného, zpravidla prostorově vzdáleného centra s koordinačním posláním.

Podle našeho názoru se tedy instituce sociálních rolí vynořuje ve zcela konkrétní historické situaci. Jejím prototypem jsou formální předpisy závazně vymezující jednání, jež je očekáváno od držitele jisté pozice ve výrobním, správním, vojenském atd. sektoru rodící se moderní společnosti.

Rovněž Richard Sennett spojuje vznik sociálních rolí s konkrétní historickou situací, a sice s přechodem od malých komunit k větším sídelním útvarům [Sennett 1974]. Domnívá se, že role získávají na významu nejprve v prostředí rychle rostoucích měst, tedy v místech zvláště četných kontaktů mezi až dosud neznámými lidmi. Sociální role představují modely jednání, které vyvíjejí cizí příchozí, aby se stali v očích druhých dostatečně věrohodnými. Role slouží k tomu, aby se mohl každý v přívalu cizinců orientovat, kdo je kdo.

Takové vysvětlení má ovšem své slabiny. Každá sociální role je, jak známo, definována nikoli tím, kdo ji vykonává, nýbrž je vymezena prostřednictvím očekávání druhých. Podle Sennetta je však definice role v zájmu příchozích, nikdo jiný ji ani vymezit nemůže, protože právě v případě cizinců nikdo kromě samotného nositele nezná sociální pozici, které by role měla odpovídat.

Též podle našeho výkladu platí, že nově příchozí do velkých měst zpravidla poprvé ve svém životě přijímají sociální role, jsou to ovšem role, které odpovídají jejich zařazení do pozic v rámci organizací, jež ve městech svou činnost vyvíjejí a které obsah rolových očekávání definují zcela nezávisle na těch, jimž bylo souzeno role vykonávat.

Instituce sociálních rolí vyrůstá tedy, podle našeho názoru, teprve z potřeb fungování velkých formálních organizací v oblasti výroby, správy a vojenství, jsou-li provozovány ve velkém. Instituce rolí vznikla z potřeb permanentní kontroly a dohledu nad činností

⁶⁾ Giddens [1987 : 175] naznačuje, jak zvýšený dohled nad obyvatelstvem v oblasti státní správy postupoval souběžně se zvýšeným dohledem nad pracovníky v soukromých továrnách. Bylo by možno ukázat, jak ve stejné době rostla též disciplinovanost armády.

vykonávanou v rámci struktur, jejichž komplexnost vyžaduje mimořádné koordinační úsilí, a to při nemožnosti permanentní osobní kontroly každého člena.

Spolu s tím, jak se konceptu sociální role začalo používat v oblastech stále více vzdálených sféře komplexních makrostruktur, přestával stále méně odpovídat svému původnímu určení a stále více začal sloužit pouze momentálním potřebám samotného sociologa, především urgentní potřebě používat vědeckou terminologii. Sociologie musela zapomenout původní souvislosti „očekávaného chování“, aby mohla učinit z konceptu sociální role univerzálně použitelný nástroj domněle zcela nehodnotící analýzy.

Ve skutečnosti však pojem sociální role v sobě nikdy nepřestal nést silné stopy svého původního určení. A tímto původním určením byl permanentní dohled jako předpoklad a nutná podmínka kooperace při plnění výrobních (správních, vojenských) cílů, které neurčují ti, kdo je vykonávají. Analýza prováděná pomocí pojmu sociální role v malých, přehledných, neformálních skupinách, kde chování každého člena je korigováno bezprostředně reakcemi druhých přítomných (právě tak, jako tomu bylo v předindustriálních společnostech) se stává vysloveně zavádějící. Přenáší způsob regulace mezilidských vztahů vynucených v oblasti velkých formálních organizací například do skupin hrajících si děti, mezi sousedy, do vztahů mezi manžely.

Tento přenos vyvolává ovšem více problémů, než kolik jich řeší. Má-li mít celá koncepce role smysl, musí být obsah role poměrně přesně vymezen. Tuto podmínku lze lehce splnit v prostředí formálních organizací. Očekávání adresovaná držiteli určité pozice zůstávají i přes změny momentálních kontextů a personálních obsazení v základu stejná. V neformálních skupinách však může role téhož člověka variovat podle momentální situace prakticky donekonečna. Snažíme-li se dopátrat, co je společné roli každého otce či každého manžela, dospějeme k banalitám, které naše poznání rodiny jen stěží obohatí.⁷⁾

Používání koncepce sociálních rolí v mikrosvětě neformálních skupin má, podle našeho názoru, v sociologii svou manifestní i latentní funkci. Za funkci manifestní lze považovat snahu sociologů používat přesnou, precizní, vědeckou terminologii platnou stejně ve všech oblastech jejich bádání, tedy homogenizovat pomocí stejnorodého analytického aparátu též samu analyzovanou skutečnost a vzbudit dojem, že moderní společnost je právě tak systémová, jak je toho zapotřebí pro účely exaktní analýzy i vědeckého řízení.

Latentní funkcí téže praktiky je rozšířit prostředky kontroly jednání na lidskou činnost i v těch situacích, které jsou z hlediska přímého dohledu zatím nejméně přístupné. Řetěz rolí obepínající i ty nejspontánnější aktivity každého člověka by se měl stát alespoň provizorním nástrojem dohledu, který nad sebou vzájemně vykonávají jednotliví členové společnosti ve jménu cílů, které sami neformulují. Očekávání je sice specificky jejich, ale pěstovaný návyk, který velí očekávání respektovat, se může snadno hodit i jiným než jen signifikantním druhým.

Sociologové se zde chovají jako správní státní úředníci. Zatímco běžné aktéry jednající v neformálních skupinách všeho druhu ani nenapadne, aby své chování přizpůsobovali tomu, co od nich očekává teorie rolí, sociologové svým „onálepkováním“ činnosti aktérů se snaží rozšířit zdání permanentní kontroly a dohledu i nad těmi činnostmi, do nichž se tato kontrola zatím ještě z oblasti makrostruktur nerozšířila.⁸⁾

⁷⁾ V případě rodiny má používání konceptu rolí ovšem přece jen jisté opodstatnění. Rodina je koneckonců základem státu podobně jako armáda či byrokracie. To znamená, že činnost jejích členů se může stát též předmětem zájmu a dohledu ze strany státu jako činnost zmíněných formálních organizací. Potom je používání rolí jako nástroje analýzy rodiny pochopitelné.

⁸⁾ Funkce sociální role jako nástroje původně vnějšího a dodatečně zvnitřněného dohledu nad projevy člověka není teprve záležitostí Parsonsova strukturního funkcionalismu. Oba myslitelé, kteří poprvé do

Povšimněme si nyní opačného konce škály vyjadřující stupeň formálnosti a formálními sankcemi podložené závaznosti vztahů mezi lidmi. Také oblast běžných neformálních interakcí, do nichž lidé vstupují vně sféry reprodukčních nutností, prošla při přechodu od tradičních společností ke společnosti moderní podstatným posunem. Tento posun byl v jistém smyslu protikladný změnám, k nimž došlo v oblasti práce (respektive správy a vojenství), lze jej charakterizovat jako výraznou dezinstitutizaci každodenních kontaktů.

Tradiční společnosti se vyznačovaly silnými statusovými nerovnostmi v rámci relativně nehybného stavovského uspořádání.⁹⁾ Uvnitř domácností existovaly statusové bariéry mezi hlavou domácnosti a ostatními členy, mezi příbuznými a nepříbuznými členy domácnosti, mezi mužskou a ženskou částí, mezi dospělými a dětmi. Styky mezi těmito sociálními kategoriemi byly formalizovanější a mnohem více spjaty s tradicí a konvencemi, než je tomu dnes. Neméně přísně byly reglementovány každodenní kontakty mezi urozenými a neurozenými, bohatými a chudými, svobodnými a nevolnými, duchovními a laiky. V malých uzavřených komunitách, kde zpravidla každý znal všechny ostatní včetně jejich předků, byly meziosobní vztahy upraveny množstvím sice nepsaných, avšak rigidně respektovaných konvencí. Jejich souhrn tvořil vzorec sociální kontroly komunity.¹⁰⁾

Fixní normativní struktury, které přísně reglementovaly běžné mezilidské vztahy, vzaly za své, když se společnost dostala do pohybu v důsledku industrializace a ostatních procesů, které ji doprovázely (rozvoj komunikace, postup urbanizace, rozvoj vzdělanosti, demokratizace společnosti, zesvětštění výkladu světa, přechod k neosobním formám legitimace a podobně). Prudce roste prostorová mobilita, lidé se v masovém měřítku opakovaně dostávají do kontaktu s těmi, které dříve neznali. Kontakt s „cizincem“ se z výjimky stává běžným pravidlem. Bráno z druhé strany, každý má šanci stát se vícekrát během svého života cizincem vzhledem k těm, do jejichž prostředí zavítá. S růstem měst vzniká pak zcela nový typ prostředí, jde o jakési „průchozí prostředí“, kde aktéři jsou z velké části dopředu neznámí a záleží jen na nich, jaký vztah si v průběhu svých kontaktů vybudují.

Poprvé tak nastává v masovém měřítku zcela nová situace, která se mohla stát přímo prototypem pro aplikaci základních principů interpretativních sociologií. Zmizel masivní, nehybný a neměnný sociální svět tradičních komunit. V nové situaci jsou lidé nuceni budovat svůj nový sociální svět prakticky z ničeho v průběhu kontaktů s podobně „pospolitostně bezprizornými“ jedinci. Padly-li dosavadní, po celé generace ustálené vzory interakcí, musely

sociologie explicitně vnášejí komplex rolí a jejich hraní, tedy Ralph Linton i George Herbert Mead, již prvek dohledu a kontroly tematizují. Lintonův příklad podezřelého silně nonkonformního profesora je ilustrací toho, jak role posilují všeobecnou disciplínu [Linton 1936]. G. H. Mead uvažuje sice též o zcela spontánní složce osobnosti, která není přejímanými rolemi výrazněji dotčena, právě tato část jeho úvah však působí poněkud mysteriózním dojmem a nezapadá dost dobře do celého výkladu přejímání rolí [Mead 1965].

⁹⁾ Nehybnost stavovské společnosti je ovšem problematická. S představami o uzavřenosti tradičních společností polemizuje například G. E. Lenski, který upozorňuje, že zatímco vstoupná mobilita byla v těchto společnostech skutečně relativně omezená, mobilita sestupná byla v důsledku přebytku obyvatelstva vzhledem k sociálním šancím silně rozšířena v mnoha vrstvách [Lenski 1984].

¹⁰⁾ Nazývat tento systém systémem rolí by bylo nepřesné. „Role“ člena tradiční komunity nebyla formována očekáváními druhých, tato očekávání byla právě tak součástí přejímané tradice jako samotné chování lidí. Podstatné je, že koncept role má smysl pouze v situacích, kdy subjekt má možnost střídát množství rolí při přechodu z jednoho sociálního prostředí do druhého a měnit přitom zároveň publikum svých vystoupení. U členů tradiční komunity zasazených zpravidla po celý život do jediné neměnné sociální pozice nemá koncepce rolí a jejich střídání smysl. Podobali by se hercům, kteří dokáží hrát pouze jedinou roli, navíc totožnou s tou, kterou předvádějí i mimo jeviště. Takoví lidé pochopitelně nejsou herci.

být pracně, případ od případu vyjednávány vztahy nové. Mnohé z toho, co dříve bylo zcela rutinně bráno za dané, muselo nyní být pracně reformulováno a rekonstituováno, a to bez předběžné záruky trvanlivosti.

V relativně demokratizovaných prostředích velkých měst si jsou různí lidé (alespoň vně sféry práce, úřadů a kasáren) formálně rovni. Jsou-li obě strany ochotny spolu konverzovat, závisí pak již jen na jejich konverzačních schopnostech, jaký sociální svět si v průběhu svých letmých setkávání zkonstruuji. Činí tak způsobem, jenž je popsán fenomenologickou sociologií a teorií symbolického interakcionalismu. V průběhu epizodických interakcí se sjednocují na významech, které je vhodné připisovat těm okolnostem, na které je momentálně zaměřena jejich pozornost.

Do interakcí nepřicházejí zcela nepřipraveni. Disponují předem připraveným věděním, jež je produktem jejich předchozích vyjednávání. Konstruuji si též typologie, s jejichž pomocí klasifikují své partnery v interakci, partnery, o nichž spolehlivě mohou dopředu vědět jen velice málo.

Z tohoto popisu, který vcelku věrně odpovídá jistému historickému typu sociálních situací, se zrodil druhý mýtus moderní sociologie. Historicky přesně lokalizovatelná situace navazování neformálních a nezávazných, přechodných kontaktů vně sféry reprodukčních nutností opět posloužila sociologům jako univerzální model, který byl neúměrně rozšířen jako výkladový princip do všech sektorů společenského života.

Fenomenologické studie a studie interakcionistů líčí i ty nejformálnější organizace jako místa letmého střetávání navzájem rovných lidí, kteří v naprosto rovnoprávné a zvenčí ničím a nikým neřízené a neomezované konverzaci konstruuji pravidla chodu těchto organizací. Celé série dalších konverzací tato pravidla opět rekonstruuji, takže to, co se nazývá organizací, je ve skutečnosti jen efemérním předivem tékavých lidských kontaktů. Když úředníci nemluví, jejich organizace prostě neexistuje. Záležitost je údajně tak prostá jako v případě neformálního přátelství: jakmile se přátelé přestanou stýkat, přátelství zaniká.

Dospíváme do bodu, kdy je možno naše úvahy o povaze dvou komplementárních mýtů moderní sociologie shrnout.

Tato disciplína se ustavila s cílem vědecky zkoumat problémy navozené zánikem tradičních a formováním moderních společností. Rozhodně odmítla mýty, které o své povaze tradovaly společnosti starého typu. Soustředila se programově pouze na pozitivní zkoumání přítomnosti. V průběhu tohoto zkoumání, které má být pokud možno ahistorické, sociolog nicméně mimoděk sahá k jistým motivům, které sehrály významnou úlohu právě při přechodu společnosti od starých struktur k novým. Moderní sociologie jako by chtěla ve svých postupech reprodukovat v teorii to, co se reálně odehrálo na počátku doby, která dala sociologii vzniknout.

Sociologie tím, že vyabstrahovala ze dvou významných aspektů sociální transformace dva nástroje své analýzy, o nichž se nepodloženě domnívá, že mají platnost zcela univerzální, dopouští se dvojí mystifikace:

1. Deformuje povahu mezilidské interakce odehrávající se v neformálních skupinách a při běžném střetávání, a to tím, že ji interpretuje pomocí koncepce formalizovaných sociálních rolí (původně formálních předpisů práv a povinností, jejichž plnění je očekáváno od zaměstnance v jisté „pracovní“ pozici).

Role jako soubor očekávání vztažených k formálním aspektům pracovní činnosti nijak nesouvisí s osobními vlastnostmi individuí, naopak, od těchto vlastností se maximálně abstrahuje v zájmu účinné neosobní kontroly organizované činnosti. Konkrétní nositelé rolí jsou libovolně zaměnitelní a jejich výkon je omezen na formálně stanovenou dobu. Role vznikají jako nástroj snadné kontroly plnění cílů, které sami aktéři neurčují.

Univerzální používané koncepce sociálních rolí sociology ve všech oblastech sociálního života (včetně nezávazných setkávání a spontánních jednání v intimních skupinách) je nástrojem interpretační dehumanizace mezilidských vztahů.

2. Sociologie deformuje povahu fungování formálních organizací tím, že je interpretuje pomocí modelu „konstruování reality“. Tento model je adekvátní naopak pouze pro určité aspekty průběhu běžných, nezávazných setkávání lidí, které nespojuje žádný institucionalizovaný vztah. Takováto nezávazná setkávání nemohou ovšem sloužit jako model fungování organizací, na jejichž kontinuitní činnosti závisí mocenská reprodukce společnosti i její reprodukce ekonomická, sociální a podobně. Sociologie, která tohoto postupu užívá, se patrně domnívá, že donucující tlaky společnosti přestanou působit v okamžiku, kdy se o nich přestane hovořit.

Teorie rolí tedy implicitně přenáší mocenské tlaky i do oblastí, do nichž fakticky zasahují jen minimálně. Teorie sociálního konstruování reality naopak vnáší iluzi nezávaznosti i do vztahů, jejichž vnější determinovanost je značná.

Ani teorie sociálních rolí, ani koncepce konstruování reality nemůže sloužit jako společný jmenovatel, s jehož pomocí by bylo možno propojit pro potřeby sociologického výkladu mikrosociální a makrosociální aspekty života společnosti.

Přitom ovšem obě teorie nepochybně určitého společného jmenovatele mají. Obě jsou projevem typicky mytického způsobu výkladu skutečnosti. Nacházíme v nich pro mýtus tak charakteristickou kombinaci nevědomosti o „počátku věcí“ se snahou komplexně uchopit hlubší řád ukrytý kdesi pod povrchem zdánlivě nespojitých skutečností.

Literatura

Alexander, J. C.: *Action and Its Environments*.

Bourdieu, P.: *Questions de sociologie*. Paris, Minuit 1980.

Collins, R.: *On the Microfoundations of Macrosociology*. American Journal of Sociology 86/5, 1981.

Giddens, A.: *A Contemporary Critique Of Historical Materialism*. London, Macmillan 1981.

Giddens, A.: *New Rules of Sociological Method*. London 1976.

Giddens, A.: *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford University Press 1987.

Lenski, G. E.: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. The University of North Carolina Press 1984.

Linton, R.: *The Study of Man*, New York 1936.

Mead, G. H.: *Mind, Self and Society*. The University Chicago Press, Chicago 1965.

Sennett, R.: *The Fall of Public Man*. Chicago 1974.

Touraine A.: *Production de la société*. Paris, Seuil 1973.